

TÜRK ORDUSUNUN AZERBAIJAN HAREKÂTI VE KARABAĞ (Birinci Dünya Savaşından Hocalı Soykırımına)

Özet:

Tarihte değişik isimler almış bir coğrafya olarak Karabağ bölgesinin coğrafi sınırlarını Kür ve Aras nehirleri ile Gökçe Gölü teşkil etmektedir. Dağlık Karabağ ise bu alanın içerisinde küçük bir bölümü oluşturmaktadır ve savunmaya elverişli olması sebebiyle stratejik öneme sahip bir bölgedir. Karabağ sorununun temelinde Kafkasya'da yürütülen nüfuz mücadelesi ve savaşlar, Rusların bölgede kendisine sadık devlet kurma girişimleri ve bu doğrultuda bölgeye yönelik olarak gerçekleştirdiği etnik göçler yatmaktadır. Ermenilerle Müslümanlar arasındaki düşmanlığın temelinde Rusların Kafkasya'daki yayılması vardır. Geçmişte bu bölge birçok kanlı olaylara sebep olmuştur; 1905-1906, 1918-1920 yılları arasında meydana gelen olaylarda Karabağ halkının beşte biri hayatını kaybetmiştir. 1917 yılında Rusya'da patlak veren Bolşevik İhtilali ile Çarlık rejimine son verildikten sonra Bolşevikler Ermenilerin desteği ile Mart 1918'de Bakü'de idareyi ele geçirmişler, fırsattan yararlanmaya çalışan Ermeniler de Müslüman halka karşı baskı ve zulümlerini arttırmışlardır. Bu nedenle Ermeni zulmüne maruz kalan Müslüman Türk ahaliyi kurtarmak amacıyla Harbiye Nazırı Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanı olarak kardeşi Nuri Bey'i Azerbaycan Harekâtı için görevlendirmiş, bu harekât neticesinde Bakü kurtarılmış olsa da o tarihte Karabağ'da Ermeniler zulümlerine devam etmekteydiler. Karabağ'ı kurtarmak için Albay Cemil Cahit (Toydemir) komutasındaki birliklerce Karabağ'da başlatılan ileri harekât ile Karabağ bölgesi Ermeni çetelerinden temizlenmiş, Şuşa'ya sığınan 20 bin civarındaki Türk kurtarılmıştır. Kafkaslarda bu gelişmeler yaşanırken savaşı kaybeden Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesini imzalamış, Sadrazamlığa getirilen Ahmet İzzet Paşa, Karabağ dâhil Azerbaycan'daki harekâtın derhal durdurulmasını istemiştir.

Bu makalede Karabağ olaylarının tarihi geçmişi kısaca ele alınacak, Birinci Dünya Savaşı döneminde Türk Ordusunun Azerbaycan'da yürüttüğü askeri harekâtın nedenleri ve sonuçları arşiv belgeleri ışığında açıklanacak, sonrasında ortaya çıkan yeni gelişmelerle birlikte Bakü (Kara Ocak) ve Hocalı'da Türklere uygulanan soykırıma nasıl geldiği değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Hocalı, Dağlık Karabağ, Kafkas İslam Ordusu,

Azerbaijan Operation of the Turkish Army and Karabakh (from First World War to Khojaly Genocide)

Abstract:

The geographical boundaries of the Karabakh region as a geography with different names in the history are the Kür and Aras rivers and Gökçe Lake. Nagorno-Karabakh forms a small section within this area and is a region with strategic designation because it is suitable for defense. At the base of the Karabakh conflict lies the struggle for influence and wars in the Caucasus, the attempts of the Russians to establish a loyal state in the region, and the ethnic migrations they have carried out towards the region in this direction. The root of the hostility between Armenians and Muslims is the spread of Russians in the Caucasus. In the past this region has caused many bloody incidents; In the events that took place between 1905-1906, 1918-1920, 1/5 of Karabakh people died.

The 1917 Bolshevik Revolution put an end to the tsarist regime in Russia. In this process, the Bolsheviks took over the administration in Baku in March 1918 with the support of the Armenians, and the Armenians, who tried to use the opportunity, also increased their oppression and persecution against the Muslim people. For this purpose, Enver Pasha, Minister of War, has appointed his brother Nuri Bey as Caucasian Islamic Army Commander. Baku was rescued by the Caucasian Islamic Army, the persecution of the Armenians in the region continued. Around 20.000 Turks who took refuge in Shusha were rescued and the Armenian gangs of the Karabakh region were cleared by the forward operation initiated by the forces under the command of Colonel Cemil Cahit (Toydemir) in Karabakh. The Mondros Armistice, which ended the war, was signed while these developments were taking place in the Caucasus. Ahmet İzzet Pasha, who was brought to the Grand Vizier, requested immediate stopping of the operation in Azerbaijan including Karabagh.

In this article, the historical background of the Karabakh events will be briefly discussed, The reasons and results of the military operation carried out by the Turkish Army during the First World War will be announced in the light of archival documents, along with the emerging new developments, how the holocaust applied to Turks in Baku (Ganlı Yanvar) and Khojaly will be evaluated.

Key Words: First World War, Azerbaijan, Khojaly, Nagorno-Karabakh, Caucasian Islamic Army.

TÜRK ORDUSUNUN AZERBAYCAN HAREKÂTI VE KARABAĞ (Birinci Dünya Savaşından Hocalı Soykırımına)

Giriş:

Rusya 1878 Berlin Kongresini müteakip Doğu Anadolu'da yerleşik konsolos ve dini merkezlerini kullanarak o bölgelerde yaşayan Ermenileri sadece otonomi veya bağımsızlık için teşebbüslerde bulunmaya teşvik etmek değil, aynı zamanda gayelerine ulaşmaları için silah ve cephane yardımı yapmaya başladı. Nitekim Berlin Kongresinden sadece bir yıl sonra -1879 yılında- Erzurum ve etrafında, "*Anavatanın Müdafası*" adlı gizli bir Ermeni örgütü, Ermeni ideali uğruna çoğu zaman silahlı olarak çalışmalarına başladı. 1890'lardan itibaren genellikle Rusya'da kurulan Ermeni milli dernekleri ise özellikle Ermeni Devrim Federasyonu (Taşnaklar) ve Ermeni Sosyal Demokrat Cemiyeti (Hınçaklar), çoğunlukla Rusların kontrolünde olan Kafkasya İrevan (Erivan)'da, Doğu Anadolu'nun önemli vilayetleri ve Güneydoğu Anadolu'nun Çukurova (Kilikya) vilayetlerinde bağımsız bir Ermeni devleti kurmayı planlıyorlardı. Bununla birlikte Güney Kafkasya ile Doğu Anadolu'nun her yanına dağılmış bulunan Ermeniler, hiçbir bölgede belirgin bir çoğunluk oluşturmuyorlardı. Müslümanlarla aynı bölgelerde yaşıyorlar ve aynı ülkeyi tıpkı Müslümanlar gibi kendi ülkeleri sayıyorlardı. Bu durum onları Ruslarla ittifak kurmaya götürdü, çünkü Rus desteği olmadan bir Ermeni vatanı yaratılması amacına ulaşamazdı.¹

Dağlık Karabağ'a bakıldığında ise bölgenin nüfusu XIX. ve XX. yüzyılda bölgeye göç ettirilen Ermeniler sayesinde Ermenilerin lehine değişti ve bu da milliyetçi Ermeni örgütleri tarafından Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilmesi taleplerine zemin teşkil etti. 1988-1989 tarihlerinden itibaren çatışmalar yoğunluk kazandı, müteakiben Sovyet Rusya'nın çözülme sürecine paralel olarak 1991 yılından itibaren Azerbaycan arazileri Ermeni ve Rus ordu birlikleri tarafından işgal edildi.²

Bölgenin tarihi geçmişi itibariyle Ermenistan'a ait olduğu iddiasına bir açıklık getirmek gerekirse bu bölgenin esas halkını Kafkasya Albanları oluşturur. Ortaçağda Karabağ, Azerbaycan'ın feodal devlet yapısı içinde yer almış,³ sonraki dönemde sırasıyla Selçuklu, Harezmşah, Moğol, Kara Koyunlu, Ak Koyunlu ve Safevi hâkimiyetine girmiştir. Bu devirlerde çok sayıda Türk boyu Karabağ'a yerleşmiş ve bölge Türkleşmiştir.⁴

Rusya'nın Derbend ile Bakü'yü 1722-1723'de ele geçirmiş olan Büyük Petro döneminden itibaren Kafkasya'nın* fethine büyük ilgi gösterdiği bilinmektedir, ancak Petro'nun başarıları kısa ömürlü olmuş, Ruslar İran hükümdarı Nadir Şah tarafından bölgeden çıkarılmışlar, 1735'deki Gence Antlaşması ile Derbend ve Bakü, Ruslardan geri alınmıştır.⁵ 1747 yılında Afşar hanedanının kurucusu Nadir Şah'ın kendi ülkesinde komutanları tarafından bir suikast ile öldürülmesinden sonra bu defa Azerbaycan ve İran çeşitli hanlıklara bölünecek, bu dönemde günümüzdeki Ermenistan topraklarında İrevan/Revan; Karabağ'da ise Karabağ Hanlıkları ortaya çıkacaktır. Bu hanlıklardan Karabağ Hanlığı 1747-1826 yılları arasında bölgede hüküm sürmüştür.⁶

1812'de Derbent ve Bakü, Gence (Elizavetpol) kenti ve yöresiyle birlikte tekrar Rusya tarafından zapt edilince Kaçarlar (İran) ile Rusya arasında imzalanan 1813 tarihli Gülistan Antlaşması ile bu topraklar Ruslara bırakıldı. Müteakiben Rusya 1828 yılında İran'ı ve 1829 yılında Osmanlı İmparatorluğunu yenilgiye

¹ J.Stanford J. Shaw., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu- Ermeniler*, çev. Şadi Dinlenç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s.1-3.

² Mahir Garibov, *XX. Yüzyılda Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Sorunu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s.273.

³ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Karabağ*, IQ Yayınları, İstanbul, 2011, s.66-68

⁴ Nejdet Karaköse, "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sovyet Özerk Yönetimine Kadar Karabağ'da Meydana gelen siyasi ve Askeri Gelişmeler", *Kanayan Yara Karabağ*, Derleyen: Bahadır Bumin Özarlan, Astana Yayınları, Ankara, 2016, s.38.

*Kafkasya terimi, Rusya'da Çar I.Petro tarafından Petersburg'ta kurulan Rus İlimler Akademisi tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Kafkas terimi ilk defa Türk literatüründe 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında Paris Barış Konferansına görevlendirilen Encümeni Danış üyesi Ahmet Cevdet Paşa'nın hazırladığı "*Dağıstan, Gürcistan, Çerkezistan, Kabartay Ülkelerine Ait Bir Layiha*" ile olmuştur. Cevdet Paşa burada ilk olarak Kafkasya ve Cebeli Kafkas deyimlerini kullanmıştır. Ondan sonra da Türkçede geniş bir şekilde kullanılmıştır. Bkz. Mustafa Öztürk, "Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi", Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, Genelkurmay ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003, s.1-2.

⁵ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1998, s. 32.

⁶ Aygün Attar, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, ATAM Yayınları, Ankara, 2012, s.15-16.

uğrattı, Ahılkelek hisarını ve Erivan ilini ele geçirdi.⁷ Rusya'nın İran ile 1828 yılında imzaladığı Türkmençay* Antlaşmasından sonra Karabağ bölgesine çok sayıda Ermeni göçmen yerleştirilmeye başlandı. Neticede bu oran Ermenilerin lehine değişti, Azerbaycan Türkleri Çarlık Rusya himayesinde olan Ermeni halkı ile kendi toprağını paylaşmak zorunda kaldı.⁸ Çar I.Nikola, bu göçlerin daha da hızlandırılması için 1828 yılında Azerbaycan'ın Revan ve Karabağ Hanlıklarının birleştirilmesinden oluşan bölgede, Çarlığa bağlı Ermeni vilayeti kurulduğunu ilan etti. 1828-1830 yılları arasında 200 bin kişinin yerleştirildiği bölgeye 1877-78, 1893-94 ve 1897 Osmanlı-Rus Savaşlarından sonra daha da artarak Ermeni göçü devam etti.⁹

Çariçe II. Katerina devrinde (1762-1796) temelleri hazırlanan ilhak ile Rusya artık Kafkasya'ya yerleşmişti. Türkmençay Antlaşması'ndan itibaren İran ve Osmanlı İmparatorluğu Kafkas toplumlarında kültürlerini, yaşam tarzlarını ve İslam dinini sürdürmekle beraber, siyasi ve askerî yönden gerileme dönemine girdi. İran için bu dönem, 1828 Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan'ın kuzeyindeki hanlıklar üzerindeki kontrolünü kaybetmekle kesinleşmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun ise 1878 Berlin Antlaşmasına kadar Kafkaslar üzerinde daha yarım yüzyıl siyasi hâkimiyetin devamından söz etmek mümkün olacaktı.¹⁰

Bolşevik Devrimi ve Kafkas Harekâtı Öncesinde Bölgede Cereyan Eden Gelişmeler:

Osmanlı Devleti'nin doğu bölgesinin ve Kafkasya'nın insanlarına, 1877 ile 1914 arasındaki yıllar arasında yaşanan olaylar, benzeri görülmemiş felaketler getirdi. Müslümanlar yurtlarından çoğu bölümünün Ruslarca zapt edildiğini gördüler, geri kalanına da ayrılıkçı Ermeniler el koymaya kalktı. Bir yüzyıldan beri devam eden çekişme, Birinci Dünya Harbi sırasında doruk noktasına ulaştı. Bir yandan Osmanlı ve Rus orduları savaşmakta, bir yandan da doğu Anadolu'nun ve güney Kafkasya'nın Ermenileriyle Müslümanları birbirine girmiş bulunuyorlardı.

Doğu Anadolu'da savaş, Rus birliklerinin sınırı geçmesiyle 2 Kasım 1914'te başladı. 1915 Ocak ayının ortasında Türk birlikleri Sarıkamış'ta büyük kayıplara uğradı, böylece Ruslara Anadolu yolu açılmış oldu. 1916 yılının Ocak ayında ilerlemeye geçen Rus ordusu, 16 Şubat'ta Erzurum ve Muş'u, 3 Mart'ta Bitlis'i, 8 Mart'ta Rize'yi, 16 Nisan'da Trabzon'u ele geçirdi. Müteakiben 17 Temmuz'da Bayburt, 25 Temmuz'da Erzincan kaybedildi. Hiç kuşkusuz Rus Devrimi doğuda Osmanlı Devleti için kurtuluş sağladı.¹¹

Transkafkasya'da¹² halk, Mart 1917 Devrimine rağmen Rusya'daki rejime sadık kaldı. Rusya'nın diğer halklarında olduğu gibi burada da yerel milliyetçilik hâkimiyetini korudu, Ruslar 1917 Mart devriminden sonra bu yerel milliyetçilik anlayışını kabullenmek zorunda kaldılar.¹³ Harp sırasında Kont Vorontsov-Daşkov'un yerine Güney Kafkasya'ya Genel Vali olarak atanmış olan Grandük Nikolay Nikolayeviç, 18 Mart 1917'de görevinden alındı. Müteakiben Güney Kafkasya'nın idaresi için 22 Mart 1917'de, bölgenin milli gruplarını temsil eden vekillerden beş kişilik özel bir komite (*Özel Maverayı Kafkas Komitesi*) teşkil edildi.¹⁴

Bu sırada Moskova'daki Prens Georgiy Y.Lvov idaresindeki geçici hükümet, 20 Temmuz 1917'de yıkıldı, yerine bu hükümette önce Adalet Bakanı ve daha sonra Savunma Bakanı olan Aleksandr Kerensky'nin başkanlığında yeni hükümet kuruldu. Kerensky'nin harbi devam ettirmek isteği Rus halkı tarafından iyi karşılanmamıştı, herkes harbin bir an evvel bitmesini istiyordu. General Brusilov kumandasında Avusturya cephesine karşı yapılan taarruz durdurulmuş ve Rusların yenilgisi ile sona ermişti. Bu durum karşısında harbe isteksizlik büsbütün artmıştı. Bolşevikler, "*derhal barışın akdi ve harbe son verilmesi*" ve "*toprağın derhal köylülere dağıtılması*" gibi sloganlarla propagandalar yapmakta ve halk

⁷Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 33.

*1828 yılında İran ve Rusya arasında imzalanan Türkmençay Antlaşmasından sonra Azerbaycan, Aras nehri ile ikiye bölünmüş, kuzeyi Rusya'ya, güneyi İran'a bağlanmıştır.

⁸Nesrin Sarıahmetoğlu, *a.g.e.*, s.68.

⁹Elşan İzzetgil, Dağlık Karabağ'daki Fiili Durum Karşısında Azerbaycan'ın Ermenistan'a Kuvvet Kullanma Hakkı ve Siyasi Engeller", *Kanayan Yara Karabağ*, s.85.

¹⁰İlber Ortaylı, "XIX. Asırda Kafkasya ve Rusya", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Genelkurmay ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003, s.119-120.

¹¹Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 193-198.

¹²Transkafkasya veya Kafkasya terimleri, İngilizler tarafından Kafkasya'nın güneyindeki dağlık alanların bulunduğu coğrafi bölgeyi ifade etmek için birbirinin yerine kullanılmıştır. bkz. Gökhan Bolat, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Rapora Göre I.Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı/Middle East Special Issue, 2010, s.49.

¹³Maurice Larcher, *Kafkas Harekâtı*, çev. Can Kapyalı, Omnia Yayınları, İstanbul, 2010, s.122.

¹⁴Halil Bal, *a.g.e.*, s.59.

kitlelerini kazanmakta idiler. Bolşevik tahrikçilerin tesiriyle Rus ordusu artık tam bir çözülme halinde idi. Askerler kitle halinde cepheyi bırakıp evlerine dönmekteydiler.¹⁵

Lenin'in idare ettiği Komünist-Bolşevik Partisi, 25 Ekim-7 Kasım 1917 tarihlerinde Petrograd'da yaptıkları bir hükümet darbesi ile 'Geçici Hükümeti' (Kerensky Hükümeti) devirerek iktidarı ele geçirdi. Birkaç gün içinde başta Moskova olmak üzere, Rusya'nın belli başlı şehirlerinde devlet idaresi Bolşeviklerin eline geçti. Bunu müteakip Rusya'nın her tarafında Sovyetler (Şuralar) sistemine dayanan, "Komünist (Bolşevik) Partisi"nin tahakkümü altında bir rejim kurulmaya başlandı.¹⁶ Bolşevik İhtilali, Rusya'yı Brest-Litovsk Ateşkes Antlaşması'nı yapmaya zorladığı gibi Ukrayna, Letonya, Finlandiya, Sibiry ve Kafkasya'nın merkezden kopmasına, Rusya'nın birçok şehrinde iç savaşın çıkmasına yol açtı ve azınlıklarda bağımsızlık mücadelesine giriştiler.¹⁷ Bolşevikler Petrograd Geçici Hükümetine son vererek iktidarı ele geçirdi, "Mavera-yı Kafkas Komitesi" de 15 Kasım 1917'de Rusya'dan ayrılarak, "Mavera-yı Kafkas Komiserliği"ni ilan etti. Bir federasyon şeklindeki hükümetin başkenti Tiflis idi.

Yeni hükümet içinde en önemli görevleri Gürcüler üstlenmişti. Bununla beraber, Azeriler ve Ermeniler de kendi iç işlerinde serbest olacaklardı. Askerlik bilgisi ve tecrübesi açısından Azerbaycan Türkleri oldukça zayıf durumdaydılar. Bu sebeple, Osmanlı Devleti'nin yardımına ihtiyaçları vardı. Bolşevikler daha ihtilalin başında Gürcü ve Ermenilerden oluşan taburlar meydana getirdikleri için, Kafkasya Müslümanlarının hayatları tehlike altına girmişti. Üstelik aynı taburlar Osmanlı ordusuna karşı silah kullanmaktan da çekinmediği için Osmanlı Devleti bu duruma kayıtsız kalmayacaktı. Rusya 18 Aralık 1917 tarihinde imzalanan Erzincan Mütarekesi hükümlerine geçici nazarla bakarken, diğer taraftan da Ermenileri himaye etmeye çalışıyordu. Öncelikle tahliyeye mecbur oldukları bölgelerde Ermeni milis teşkilatlarının teşkiline başladılar. Bu teşkilatların kurulmasının görünürdeki sebebi Kürt taarruzlarına karşı Ermenileri korumak gibi görünmekle beraber, gerçekte Rus subaylarının denetimi altında bir Ermeni ordusu meydana getirmeye çalışıyorlardı.¹⁸

Kasım 1917'den sonra artık ortada Rus ordusu denebilecek bir ordu yoktu. Görev başında kalmış olanlar birkaç yüz Rus subaydan ve çoğu Ermeni olan Kafkasya birlikleri askerlerinden ibaretti. Bu birlikler yeni kurulan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan oluşan Transkafkasya Federasyonu'na bağlı idiler, ama üç cumhuriyet bir süre sonra birbirinden ayrılınca Anadolu'daki askerler Ermeni Cumhuriyetinin ordusunu oluşturur duruma geçtiler. Ruslar olmaksızın Ermenilerin Türk ordusuna karşı durabilmesi olanaksızdı. Üstelik Ermeniler, Anadolu'dan gelmekte olan pek yoğun bir Ermeni sığınmacılar göçünü örgütlemek zorunda bulunuyorlardı. Güçsüzleşmiş askeri durumları nedeniyle, Ermeniler eski İrevan (Erivan) iline ve onu çevreleyen bölgelere çekilmek zorunda kaldılar. En azından bir bölgenin Ermeni bölgesi olmasını sağlamaya azmetmişlerdi ve bunun sağlanması da o bölgenin yerlisi Müslümanları kıyımdan geçirerek ya da göç etmeye zorlayarak gerçekleşecekti.¹⁹

Kafkas Harekâtının Başlaması:

Rus ordu karargâhının Erzincan'dan Erzurum'a taşınmasından sonra Erzincan ve çevresindeki Müslüman ahaliye Ermenilerin baskı ve zulmü artmış, 10 Şubat 1918'de Brest-Litovsk görüşmelerinin kesilmesi üzerine Enver Paşa da Rus işgali altındaki bölgenin ancak askeri kuvvetle kurtarılacağına karar vermişti. 3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya gerekli emirleri göndermesini müteakip 12 Şubat 1918'de harekete geçen Türk Ordusu, 13 Şubat 1918'de Erzincan'ı, 24 Şubat'ta Trabzon'u, 12 Mart'ta Erzurum'u geri aldı.²⁰

Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalandığı 3 Mart 1918 tarihinde, Türk ordusu Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü kurtarmıştı. Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından

¹⁵ Aralık 1917'de Rus Kafkas Ordusundan cephede 40 bin kişi kalmış, 200 bin kişi Kafkasya'ya çekilmişti. 1917 yılı sonunda Türk tarafında ise 3'üncü Ordu, Albay Kazım (Karabekir) komutasında 9, 10 ve 36'ncı Kafkas Piyade Tümenlerinden oluşan 1'inci Kafkas Kolordusu (Karargâhı Refâhiye'de) ile Yakup Şevki (Subaşı) Paşa komutasındaki 5, 11 ve 37'nci Kafkas Piyade Tümenlerinden oluşan 2'nci Kafkas Kolordusu (Karargâhı Alucra'da), 10 Jandarma Taburu ve 7 Müstahfaz Taburu, 3 Topçu Taburundan (7 Batarya) ibarettir. 2'nci Ordudan bölgede kalan Ali İhsan (Sabis) Paşa komutasındaki 4'üncü Kolordu 3'üncü Ordu (Karargâhı Suşehri'nde) emrine verilmiştir. Böylelikle 3'üncü Ordu, 3 Kolordudan oluşuyordu. bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, Cilt:II/II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s.428-429.

¹⁶Akdes Nimet Kurat; *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.324-326.

¹⁷Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s.220.

¹⁸Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, ATAM Yayınları, Ankara, 2002, s.33-35.

¹⁹Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 241.

²⁰Nejdet Karaköse, *Nuri Paşa*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2012, s.128.

Rusların çekilmeleri gerekiyordu. Rus ordusu dağıldığı için bu sancaklar boşaltılmıştı. Fakat Ermeniler Kars ve Ardahan'ı, Gürcüler ise Batum'u işgalleri altında tutuyorlardı. 3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, merkezi Tiflis olan Ermeni, Gürcü ve Azerilerin teşkil ettiği Maveraya-yı Kafkas Hükümetinden bu sancakların boşaltılmasını istedi. Ancak Maveraya-yı Kafkas Hükümeti, Brest-Litovsk Antlaşmasını da tanımadıklarını açıkladı. Osmanlı Devleti soruna siyasi alanda bir çözüm bulmak için hükümet temsilcilerini görüşmelerde bulunmak üzere Trabzon'a çağırdı. Heyet başkanı olan Gürcü Çenkeli, müzakerelerin başladığı gün olan 14 Mart 1918 tarihinde basına yaptığı açıklamada, "*Maveraya-yı Kafkas Hükümetinin Brest-Litovsk Antlaşmasını tanımadığını ve müzakerelerde 1914 yılındaki sınırın esas alınacağını*" vurgulamıştı. Diğer taraftan Kafkas heyetinde bulunan Müslüman delegelerin Osmanlı Devleti'ne karşı olan temayülleri açıkça görülmekte idi. Ermeni ve Gürcüler arasında da bir dava birliği bulunmuyordu. Çünkü İngilizler Ermenileri teşkilatlandırıyor, Almanlar ise Gürcülere destek olmaya taraftar görünüyorlardı.²¹ Böylece Osmanlı Devleti ile Maveraya-yı Kafkas Komiserliği arasında 14 Mart'ta başlayan ve tam bir ay süren Trabzon Konferansı müzakereleri bir anlaşmaya varılmadan sona erdi. Müzakereler sırasında devam eden Türk ileri harekâtı ise görüşmelerin kaderine doğrudan tesir etti, görüşmelerin kesildiği 14 Nisan'da Türk ordusu Batum'a girdi.²²

Müteakiben Türk ordusunun Çürüksu-Ozurgeti-Ahıska-Ahılkelek ve Kars istikametlerindeki askeri harekâtı hızlı ve başarılı bir şekilde devam etti. Bu durum karşısında 22 Nisan 1918'de toplanan 'Seym'de', Maveraya-yı Kafkaskasya'nın Rusya'dan ayrılarak bağımsız bir cumhuriyet olduğu resmen ilan edildi. Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'dan oluşan devletin ismi, "*Maveraya-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti*" oldu. Federasyonu oluşturan bu unsurlar, kendi içlerinde bağımsız fakat dışişlerinde Seym'e bağlıydılar.

Yeni hükümeti kurma görevi verilen Gürcü Çenkeli, 23 Nisan'da Vehip Paşa'ya gönderdiği telgrafta, "*Seym'in bağımsızlığını ilan ettiğini ve Maveraya-yı Kafkasya Federatif Cumhuriyeti'nin kurulduğunu belirterek barış müzakerelerinin yeniden başlaması için delegelerin Batum'a gelmesini ve Türk ileri harekâtının durmasını*" talep etmişti. Maveraya-yı Kafkas Devletinin bu talebini olumlu karşılayan Osmanlı Devleti, 25 Nisan'da *Maveraya-yı Kafkasya Cumhuriyeti*'ni resmen tanıdı.²³

11 Mayıs 1918 tarihinde görüşmelerin başladığı Batum Konferansında Türk heyeti, Batum'la birlikte 1829 Edirne Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmış olan Ahıska ve Ahılkelek nahiyelerinin Türkiye'ye ilhakını istedi. Ahalisi esas itibarıyla Müslüman (Acarlar) ve Türklerden teşekkül eden Ahıska ve Ahılkelek nahiyeleri halkı, Sovyetlerin ilan ettiği kendi kaderini tayin hakkından (*self-determinasyon*) istifade ederek, 26 Nisan 1918 tarihinde aldıkları toplu bir kararla Türkiye'ye katılmak istediklerini bildirdiler.

Müzakereler sırasında "*Maveraya-yı Kafkas Cumhuriyeti*"nin istikrarlı bir devlet olmadığı, Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycan Türklerinin bir arada yaşamalarının imkânsız olduğu anlaşılmıştı. Bu durum karşısında Türk heyeti, yapılacak nihai bir barışı temin etmek için her üç zümrenin ayrı birer müstakil hükümet haline gelmelerini istedi. Sonunda Seym'in kendini feshettiği gün 26 Mayıs 1918'de Gürcüler istiklâllerini ilan ettiler. Bunun üzerine, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri de aynı yolu takip ederek 28 Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bunlardan Gürcistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistan'ın Erivan ve Azerbaycan'ın ise Bakü olacaktır. Fakat Bakü, Bolşeviklerin elinde bulunduğundan Azerbaycan'ın başkenti geçici olarak Gence (Yelizavetpol) oldu. Üç yeni cumhuriyet ile görüşmeler kısa sürede tamamlandı. Azerbaycan bu sırada topraklarının hepsine hâkim olmadığından son derece sıkıntılıydı.²⁴

28 Mayıs'ta Azerbaycan bağımsızlığını ilan etse de 1918 yazında Bakü; Osmanlı Devleti, Almanya, İngiltere ve Sovyet Rusya arasında tartışma konusu olmaya devam etmekteydi. Bakü petrolü dolayısıyla İtilaf Devletlerinin yanı sıra Almanlar da Azerbaycan meselesinde müttefiki olan Türkiye'ye karşı duruyor, Gürcistan'a yakın durarak bu topraklardan Türk askerlerinin geçişini engellemeyi düşünüyorlardı. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak Azerbaycan Milli Şûrasının Reisi Mehmet Emin Resulzâde, Türkiye'ye yazdığı mektuplarda Bakü'nün alınmasının hayat meselesi olduğuna dikkat çekiyordu.²⁵ Kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında, 4 Haziran 1918'de bir Dostluk ve Barış Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma gereği Azerbaycan herhangi bir saldırıya maruz kaldığı takdirde Osmanlı Devletinden yardım

²¹Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Genelkurmay ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 18-20.

²²Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 96-97.

• Seym: Maveraya-yı Kafkas Komiserliğinin en yüksek yasama organı olan meclisin adıdır.

²³Mustafa Sarı, *a.g.e.*, s. 127-129.

²⁴Halil Bal; *a.g.e.*, s.159-162.

²⁵Aygün Attar, "Birinci Cihan Savaşı ve Sonrası Türkiye'nin Kafkas Politikası", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II*, Genelkurmay ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003, s.5-6.

isteyebilecek, Osmanlı Devleti de maddi ve manevi yardımda bulunabilecekti. Nitekim Azerbaycan Hükümeti Bakü'nün kurtarılması hususunda yardım istemekte gecikmedi. Almanlar da Gürcistan ile ittifak yaparak bu devleti desteklemeye devam ettiler.²⁶

Kafkas İslam Ordusunun Teşkili ve Nuri Paşa'nın Gence'ye Varışı:

Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa için Kafkasya'nın özel bir önemi vardı. Zira Kafkasya hem Orta Asya'ya hem de Hindistan'a uzanan yol üzerinde bulunuyordu. Ayrıca uzun yıllardır sürekli toprak kaybeden Osmanlı Devleti'nin önünde ilk defa toprak kazanma fırsatı doğmuştu. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin güney cephesinde İngilizler karşısında ölüm-kalım savaşı verdiği bir dönemde Enver Paşa, kardeşi Nuri (Killigil) Paşa ve güvendiği subaylara özel bir ordu teşkil ettirerek Kafkas Müslümanlarının bağımsızlığını sağlamaya girişti.²⁷ Nitekim Başkomutanlık Vekâleti Azerbaycan'da bir kolordu teşkilini kararlaştırdı. Kafkasya'da teşkil edilecek bu kolorduda görev alan tüm general, üst subay ve subaylar bir üst rütbe taşıyacak ve bu rütbenin yetkisini kullanacaklardı. Kafkasya'da teşkilat yapmak vazifesi Nuri Paşa'ya verildi. Nuri Paşa, 1918 Ocak ayının başında Trablusgarp'tan denizaltı ile İstanbul'a gelmişti. Burada İslam Ordusu Kurmay Başkanı Kurmay Yarbay Nazım Bey ve 3'üncü Ordu nezdindeki Azerbaycan delegesi Naki Bey ile birlikte çalışarak Kafkasya için çalışacak kadroyu tamamladılar.²⁸

Türk ordusunun Kafkasya'daki ileri harekâtından endişelenen Almanya'nın Gürcistan temsilcisi General Lossow, Almanya'nın Kafkasya'da tutunabileceği bir yer elde etmesini ve Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'a girmesinin engellenmesi gerektiğini belirtiyordu. Lossow'a göre Türklerin hedefi tüm Kafkasya'yı fethetmekti ve Türkler bu amaçlarına ulaşmak için İran'a asker sevkiyatını bahane olarak kullanıyorlardı. Bu nedenle sorunu diplomatik yoldan çözümlenmek isteyen Alman Dışişleri sözcülerine karşın Alman Orduları Yüksek İdaresi, Transkafkasya'daki Alman çıkarlarının korunması için askerî çözümden yana tavır koydu, Bakü'yü almaya hazırlanan Nuri Paşa'nın engellenmesini savundu. Netice olarak Türk Ordusunun Azerbaycan'da yapacağı operasyonlara onay vermeyen Almanya, kuruluş aşamasında olan Nuri Paşa'nın ordusunun ihtiyaç duyduğu silah, cephane ve teknik malzemenin naklini engellemeye çalıştı ve bu durum Birinci Dünya Harbi sonuna kadar devam etti.²⁹

Bolşevikler Ermenilerin desteği ile 18 Mart 1918'de Bakü'de idareyi ele geçirmişlerdi. Dolayısıyla Bakü'deki Azerilerin durumu gün geçtikçe kötüleşiyor, fırsattan yararlanmaya çalışan Ermeniler de Müslümanlara karşı baskı ve zulümlerini arttırıyorlardı. Nitekim 18 Mart ile 1 Nisan tarihleri arasında Bakü'de Ermeniler tarafından Azerilere karşı katliam yapıldı.³⁰ 30-31 Mart ve 1 Nisan 1918 tarihleri arasında yapılan katliamda 11 binden fazla insan öldürüldü. Bu katliam sadece Bakü ile sınırlı kalmadı, Bakü'ye yakın olan Şamahı, Kuba, Haçmaz, Lenkeran, Hacıkabul ve Salyan'da da yapıldı. En çok zarar gören yer ise Şamahı oldu.³¹

Azerbaycan'da durum bu merkezdeyken Nuri Paşa Şubat 1918 sonunda Musul'a ulaştı. Maiyetine verilmiş bulunan 20 kadar subay da 25 Mart 1918'de Musul'a gelmişti. Azerbaycan'a bir an önce yetişmeyi gerekli gören Nuri Paşa ve heyeti, 8 Nisan 1918'de Musul'dan hareket etti.³² Nuri Paşa'nın Azerbaycan'a giderken takip ettiği yol boyunca bizzat şahit olduğu manzaralar ve aldığı istihbarat bilgilerini içeren raporları, bölgedeki Türk ahalinin maruz kaldığı zulüm ve katliamı teyit etmekte idi.

Rayak'tan İstanbul'daki Başkomutanlık Vekaletine gönderdiği raporda, “Nisan'ın 28'inde Savuçbulak'ta, Mayısın onunda Kafkaslarda bulunabileceğini tahmin ettiğini, İngiliz, Amerikan konsolosları ile İngiliz, Amerikan ve birkaç Rus zabitanın Azerbaycan Ermenilerinin teşkilatlarına kumanda ettiğini, Rusların bıraktıkları erzak ve mühimmatın ekserisinin Ermenilere geçtiğini, İngilizlerin güney İran'da güney polisi namıyla bir teşkilat bulundurdıklarını” belirttikten sonra, “İngilizlerin buraları işgalinden önce kendilerinin işgal ederek teşkilat yapmalarının çok lüzumlu olduğunu, Azerbaycan'ı işgal ile teşkilat yapacak

²⁶Nasır Yüceer, *a.g.e.*, s. 55-58.

²⁷Mustafa Çolak, “Osmanlı-Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi”, *History Studies*, Volume 6, Issue 1, January (Ocak) 2014, s. 31.

²⁸Halil Bal, *a.g.e.*, s. 112-113.

²⁹Mustafa Çolak, *a.g.m.*, s. 31-35.

³⁰Selami Kılıç, “Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya'daki Bazı Askerî ve Siyasi Gelişmeler”, *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Genelkurmay ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003, s.336.

³¹Elçin Neciyev, *Kafkaslarda Türk Katliamı*, Emre Yayınları, İstanbul, 2006, S.88-89.

³²*Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, s. 553.

müstakil bir kumanda lazım olduğunu, bunun için de amcasının (Halil Paşa'yı kastediyor) veya Ali İhsan Paşa'nın uygun olduğunu" yazmaktadır.³³

Tebriz'den gönderdiği raporunda da, "Yirmi kadar zabitle Tebriz'e geldiğini, buraya gelinceye kadar geçtiği yerdeki Azerbaycan Türklerinin kendisini büyük bir sevinçle karşıladıklarını, Rusların huduttan yüz kilometre kadar dâhildeki bütün köyleri yaktıklarını ve pek çok kimseyi öldürdüklerini, Rumiye civarında toplanan Nasturiler ve Ermenilerin o civarda bulunan altmış bin kadar Müslümanı kamilen öldürdüklerini, Bakü'yü üç günlük muharebeden sonra Ermeni ve Bolşeviklerin aldığını, on bine yakın ahalinin telef olduğunu, Lenkeran'ı zapt ettiklerini ve katliamda bulduklarını, Dağıstanlıların Kazaklarla çarpıştığını" belirttiikten sonra "teşkilat için paraya ihtiyaç duyulduğunu, bu nedenle bir milyon rublenin Erzurum, Bayezid ve Hoy yoluyla süratle gönderilmesini" talep etmiştir.³⁴

Nuri Paşa'nın Başkumandanlık Vekaletine bu süreçte gönderdiği telgraflardan Revandiz, Savuçbulak, Tebriz yolu ile Azerbaycan'ın Zengezur mıntikasına vardığı, hem teşkilat için subaylara ve hem de cephaneye, özellikle paraya ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 20 Mayıs 1334'de (20 Mayıs 1918) Zengezur'dan gönderdiği telgrafta, "Bir gün önce Kafkas'a dahil olduğunu, Karabağ'daki yarım milyon ahalinin yüzde kırk beşinin Ermeni olduğunu ve duruma hakim olduklarını, mühim yolları tahkim ve bazı köyler arasında telefon muhaberesini tesis ettiklerini" açıkladıktan sonra "Batum-Gence hattının ordu tarafından işgali mümkün olamaz ise Gürcülerle mutlaka uyuşmak gerektiğini, İngiliz ordusu Türklerden evvel Tebriz'i işgal eder ve Rumiye ve Kafkas Ermenileri ile birleşirse Türkün boş yere mahvolacağını, kendilerine süratle para, cephane ve zabıt yetiştirilmesi gerektiğini" yazmıştır. Telgrafının sonunda ise beş gün sonra karargâhını Nuha'da (Şeki) kuracağını, bu hususun 3'üncü ve 6'ncı Ordulara tebliğ edilmesini rica etmektedir.³⁵ Ancak Azerbaycanlılar tarafından coşku ile karşılanan Nuri Paşa, 25 Mayıs 1918'de karargâhını Gence'de tesis etmek durumunda kalmıştır.

31 Mayıs 1918'de, "Bolşeviklerin Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'yı tamamıyla ele geçirmek üzere olduklarını, her yerde Ermenilerin tecavüzünün arttığını"³⁶ bildiren Nuri Paşa, "Bakü'nün bir an evvel zaptının lüzumlu olduğunu, mevcut kuvvetlerle buradaki durumun muhafaza ve Bakü'nün zaptının mümkün olamayacağını, takviye gerektiğini" Başkomutanlık Vekâletine duyurmuştu. Bu takviye isteği, Şark Orduları Grubu Komutanı Vehip Paşa tarafından uygun görüldü ve Kafkas İslam Ordusunu takviyeye 5'inci Kafkas Tümeni tahsis edildi.

Kafkas İslam Ordusunu takviye etmek üzere 5'inci Kafkas Tümeni Gence'ye gönderilirken, 9 Haziran 1918'de Mirliva Yakup Şevki Paşa komutasındaki 1'inci Kafkas Kolordusu ile 4'üncü Kolordudan 9'uncu Ordu oluşturuldu. 3'üncü ve 9'uncu Ordulara (Şark Orduları) Vehip Paşa komuta ediyordu.³⁷

5'inci Kafkas Tümeninin Binbaşı Cemil Cahit (Toydemir) Bey komutasındaki 9'uncu Kafkas Alayı; 7 Haziran 1918'de Kazak'a, 9 Haziran 1918'de Gence'ye vardı. Binbaşı Zihni Bey komutasındaki 2'nci Süvari Alayı, Kazak ile Gence arasındaki demir yoluna Almanların müdahalesini önlemek ve gerekli emniyet tertibatını almak üzere, 9'uncu Kafkas Alayından önce 6 Haziran 1918'de bölgeye varmıştı. 9'uncu Kafkas Alayı ile Mürettep 2'nci Süvari Alayına "Gence Müfrezesi" adı verildi. 5'inci Kafkas Tümeni ile Mürettep 2'nci Süvari Alayı, 10 Haziran 1918'de Gence'ye geldi. Bu tümenin Bakü'ye yapacağı harekâtı, Nuri Paşa'nın emir ve komutası altında yapacağı, Nuri Paşa'nın harekât bakımından 3'üncü Ordu Komutanının emir ve komutası altında bulunacağı Şark Grubu Komutanlığından bildirildi.³⁸

³³ATASE Arşivi, BDH(Birinci Dünya SavaşıKatalogu), K:1857, D:133, F: 1-8.

³⁴ ATASE Arşivi, BDH, K:1857, D:133, F: 1-11.

³⁵ATASE Arşivi, BDH, K:1857, D:133, F: 1-19.

³⁶Ermenilerin yağmış olduğu katliamlar, Kurt Kaşın'deki Bölük Kumandanı Mülazim-i evvel (Teğmen) Sıtkı'nın Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 31 Mayıs 334 tarihinde bildirdiği telgrafta da yer bulmaktaydı. Bu telgrafta, "Mülazim-i evvel Sıtkı Kurt Kaşın mıntikasını teslim aldığını, Ermenilerin buraya gelmelerinden iki gün evvel Müslüman köylerine Ermenilerin hücum ettiklerini, ele geçmemiş Müslümanları katl ve mallarını yağma ve hanelerini ihrak ettiklerini, eli silah tutan bütün genç Ermenilerin Teberdan istikametinden Kurt Kaşın havalisine doğru yürüyerek Ermeni kuvvetlerine iltihak ettiklerini, Şirvan istikametinden Bolşevik maskesi altında ilerlemiş Ermenilerin şimdiye kadar 24 Müslüman köyünü ihrak ve ele geçirdikleri Müslümanları katletmiş olduklarını, bu nedenle yardıma ihtiyaç duyduklarını, gönderilecek kuvvetten ziyade talim ve terbiye için üç zabite ve on sekiz Türk neferine ihtiyaç duyduğunu" yazıyordu. bkz. ATASE Arşivi, K: 3822, D: 18, F: 8.

³⁷Fevzi Çakmak, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi, Genelkurmay ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2005, s.240.

³⁸Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s. 553-556.

Türk Ordusu Tarafından Bakü'nün Zaptı:

Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan'ı kurtarma harekâtı, Gökçay Muharebesi (17-30 Haziran 1918) ile başladı. Salyan Muharebeleri sırasında, 6 Temmuz 1918'de Aksu, 14 Temmuz'da Şamahı ele geçirildi.³⁹ İngilizlerin İran içindeki ileri hareketlerini durdurmak ve Bolşeviklerin İngilizlerden yardım görmesine mani olmak için; Kuzey İran'ın batıdan 4'üncü Kolordu, kuzeyden 1'inci Kafkas Kolordusu ile yapılacak bir harekât ile ele geçirilmesi planlandı.⁴⁰ 4'üncü Kolordu 18 Haziran'da Dilman'ı, 31 Temmuz 1918'de Rumiye'yi ele geçirdi. Dilman'ın ve Selmas ovasının Türk kuvvetlerinin eline geçmesi üzerine Kafkas cephesinden gelen General Andranik idaresindeki Ermeni kuvvetleri, Culfa'dan Aras nehrini geçerek Hoy üzerinden güneye doğru ilerlemeye başladı. Ermenilerin amacı Tebriz bölgesine kadar ilerleyen İngiliz kuvvetleriyle birleşerek Osmanlı kuvvetlerini mağlup etmek ve Kafkas cephesine geri dönmektir. Fakat 9'uncu Orduya bağlı birlikler Ermenileri İngilizlerle birleşmelerine izin vermeden mağlup ederek Aras nehrinin kuzeyine doğru çekilmek zorunda bıraktı.⁴¹

Türk birlikleri karşısına çıkan bütün engelleri aşarak Bakü istikametinde ilerledi. Kafkas İslam ordusuna mensup kıtalar Kürdemir kuzeyine vardıkları zaman Bolşevikler Bakü'den ilerleyerek Müslüman köylerini tahribe başlamışlardı. Azerbaycan kıtalarının kısmen geriye çekilmeleri üzerine katliamlar arttı. Müteakiben Kafkas İslam Ordusunun müdahalesiyle Ermeniler Bakü istikametinde püskürtüldüler.⁴²

Bu sırada Ermeniler (Taşnak mensupları ve Menşevik zümreler), Stalin'in itirazlarına rağmen İran üzerinden İngilizleri yardıma çağırmişti. Stephan Şaumyan* ve arkadaşları buna şiddetle karşı koymak istedilerse de muvaffak olamadılar.⁴³ O sırada Enzeli'de bulunan İngiliz General Dunsterville komutasındaki 39'uncu İngiliz Tugayı yaklaşık 1500 kişilik askerî kuvvetiyle 4-7 Ağustos 1918 tarihleri arasında vapurla Bakü'ye geldi.⁴⁴ Bunun üzerine Bakü'de iktidar değişikliği oldu, başta Şaumyan olmak üzere birçok Bolşevik komiseri hapse atıldı. Böylece Bakü Sovyetinde, Menşevikler ve Taşnaklar hakim güç haline geldiler.

2 ve 4 Ağustos 1918 tarihlerinde Bakü'ye yapılan Türk taarruzlarından bir netice alınamadı. Kafkas İslam Ordusu ve Azeri gönüllülerin takviye edilmeden şehri ele geçiremeyecekleri iyice anlaşılmıştı. Eylül 1918'de 'Şark Orduları Grubu Kumandanlığı'na Vehip Paşa'nın yerine Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa tayin edildi. İngilizlerin Bakü'ye gelmesi ile şehrin ele geçirilmesi hususu büsbütün önem kazanmıştı. Diğer yandan 27 Ağustos tarihli Alman-Sovyet Anlaşması'nın mahiyeti de İstanbul'da öğrenilmiş ve Almanların Bakü meselesinde Sovyetleri tuttukları anlaşılmıştı. Bu anlaşma maddeleri İstanbul'da Almanlara karşı ağır tenkitlere yol açtığı gibi, Enver Paşa'da Bakü işinin kendi başına halledilmesi gerektiği kanaatini kuvvetlendirmişti.⁴⁵

İkinci Bakü taarruzundan mutlak surette sonuç almayı ve şehri zapt etmeyi amaçlayan Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Bakü önündeki birlikleri takviye etmek için Şark Orduları Grubundan yeni bir yardım isteğinde bulundu. Bunun üzerine 15'inci Tümenin teçhizatı iyi olan 56'ncı Alay ve 36'ncı Kafkas Tümeninden 106'ncı Kafkas Alayı, 15'inci Tümen Komutanı Albay Süleyman İzzet Bey'in komutasında Kafkas İslam Ordusunun emrine girmek üzere 3 Eylül 1918'de Gümrü'den yola çıkarıldı ve 9 Eylül'de Bakü cephesine ulaştı.

³⁹Bilal N Şimşir, *Azerbaycan*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, s.32. Nuri Paşa'nın 11/7/34 tarihinde Gence'den gönderdiği *Enver Paşa'ya* başlıklı telgrafında, üç şeye lüzum olduğundan bahsedilmekte, bunlar "zabit ve heyet-i talimiye, cephane ve para" olarak sıralanmaktadır. "Yalnız bunlar temin olunduğu halde fevkalade iyi netice verecek işler için kabildir. Ellerinizden öperim." denilmiştir. bkz. *ATASE Arşivi*, BDH, K:1857, D:133, F: 1-24a.

⁴⁰*Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, s.529.

⁴¹Barış Metin, *Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfus Mücadeleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012, s.194-195. Ayrıca bkz. *ATASE Arşivi*, K:525, D: 2050, F: 90.

⁴²*Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 131, İstanbul, 2013, s.253.

*Stephan Georgiyeç Şaumyan: 1878'de Tiflis'te doğdu. Avrupa'da öğrenimini sürdürürken Rus sosyalizminin önde gelen kişileriyle tanıştı. Lenin'in sadık yandaşıydı. Rusya'daki Ekim devriminden sonra Rusya'nın Kafkasya Olağanüstü Komiserliğine atandı. Nisan 1918'de Bakü Komünü Halk Komiserliği Konseyi başkanı oldu. 1918 yılında Bakü'de İngilizler tarafından kurşuna dizilen 26 halk komiserinden biridir. bkz. Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5'nci Kafkas Tümeni*, Genelkurmay ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2006, s.4.

⁴³Selma Yel, *a.g.e.*, s. 66. İngilizler, Rusların İran'dan çekilmeleri sonrası bir taraftan Rumiye bölgesindeki Ermeni ve Nasturilerle birleşerek Osmanlı Devleti'nin önünü kesmeyi hedeflerken diğer taraftan Tahran-Kazvin yoluyla Reşt vilayetini oradan da Hazar Denizi sahilinde bulunan liman kenti Enzeli'yi ele geçirerek deniz yoluyla Bakü'ye ulaşmayı ve şehri ellerinde bulunduran Ermenilerle birleşerek şehri işgal etmeyi planlamışlardı. bkz. Barış Metin, *a.g.e.*, s.187.

⁴⁴Barış Metin, *a.g.e.*, s.200.

⁴⁵Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 535-536.

Taarruz öncesinde cephedeki bütün birlikler harekâtı bizzat yönetecek olan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına bağlandı. Bu durumda 5'inci Kafkas Tümenine Mürsel Paşa, 15'inci Piyade Tümenine Kurmay Yarbay Süleyman İzzet, Güney Grubu birliklerine ise Albay Cemil Cahit Bey komuta edecekti. Yarbay Halim Pertev Bey, Güney Grubu içinde bulunan ve Azerbaycan milislerinden meydana gelen 4'üncü Alaya komuta edecekti. 13 Eylül'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı tümenlere gönderdiği emirle; 14 Eylül günü saat 02:00'den önce Bakü'ye karşı taarruzun başlayacağını bildirdi.⁴⁶

15 Eylül günü saat 15:00'e kadar devam eden harekât sonucunda Bakü'yü savunan Ermeni, Rus ve İngilizlerin direnişi tamamen kırıldı, şehrin teslim edilmesinden başka seçenek kalmamıştı. 9 Eylül'den beri ordu gözetleme mevkii olan Gözdek'e gelerek harekâtı yakından izleyen Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa ve Bakü harekâtını bizzat yöneten Nuri Paşa, 16 Eylül günü birlikte şehre girdiler. Bakü'nün zaptına kadar Gence'de bulunan Kafkas İslam Ordusu karargâhı, şehrin zapt edilmesiyle Bakü'ye nakledildi. Bu sırada Türklerle Ermeniler arasında sokak çatışmaları yaşandı.

Karabağ Harekâtı:

Bakü'nün zapt edildiği tarihte henüz Karabağ'a yardım ulaşmadığından burada Ermeni Antranik ve adamlarının zulümleri devam etmekte idi.⁴⁷ Antranik* kuvvetlerinin yaptığı katliamlar üzerine Şuşa'da bazı ülkelerin temsilcilerinden oluşan bir heyet kuruldu. Bu heyet, bölgede sükûnetin sağlanması için Ermenilerin silahları bırakmaları yolunda teşebbüslerde bulundu, fakat bir sonuç alamadı. Karabağ Mıntıkası Kumandanı Binbaşı İsmail Hakkı Bey, Kafkas İslam Ordusunun bir an önce askerî harekâta başlamasını, aksi takdirde kısa bir süre sonra Karabağ bölgesinde yaşayan Türklerin katledileceğini ve ortadan kaldırılmış olacağını bildirdi. Ermeniler Şuşa-Ağdam arasındaki Askeran Boğazını ele geçirecek bölgede ciddi bir üstünlük sağlamıştı.

Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra Nuri Paşa, Karabağ bölgesinde topyekûn bir katliam hazırlığına başlayan Ermenileri durdurmak için harekete geçti. Harekât için 1'inci Azerbaycan Tümeni kuruldu. Komutanlığına da Bakü Garnizon Komutanı Albay Cemil Cahit Bey getirildi.⁴⁸ Bu Tümenin asıl gücünü 5'inci Kafkas Piyade Tümeninin emrinde bulunan 106'ncı Piyade Alayı ile 9'uncu Kafkas Alayı meydana getiriyordu.⁴⁹ Bu iki alay Şuşa kasabasını kuşatmış olan Ermenilere karşı sevk edildi.⁵⁰ Karabağ harekâtını icra edecek olan kıtaların Ağdam mıntıkasında toplanmasını müteakip Kuzey Kafkasya için tertip edilen kıtaların sevkine de 4 Ekim 1918'de başlandı. Harekâtın dört günde tamamlanması emrediliyordu.⁵¹

Bakü'nün Türkler tarafından alınmasından ve batı cephesindeki değişen durum karşısında, Ruslar 25 Eylül 1918'de Türklerle aralarındaki mevcut Brest-Litovsk muahedelerini feshettiklerini beyanla Türk kıtalarının derhal Transkafkasya'dan çekilmelerini talep etmişlerdi.⁵² Osmanlı Devleti'nin mütareke istemeye zorlandığı bu dönemde Talat Paşa hükümetinin istifasından (8 Ekim 1918) iki üç gün önce Enver Paşa'nın Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya gönderdiği telgraftan, onun Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki emellerinden vazgeçmediği anlaşılmaktadır. Başkomutanlık emrini müteakip Gürcü ve Ermeni hudutlarının muhafazası için üç taburlu bir hudut alayı teşkil olunmuş ve 1'inci Azerbaycan Tümenine bağlanmıştır. Buna göre 1'inci Hudut Taburu Zagatala'da, 2'inci Hudut Taburu Kazak'da, 3'üncü Hudut Taburu Karabağ'da teşekkül edecektir.⁵³

⁴⁶Nasır Yüceer, *a.g.e.*, s 114-115.

⁴⁷Nasır Yüceer, *a.g.e.*, s. 120-123.

*Antranik Ozanyan: 1865 yılında Şebinkarahisar'da doğdu. 1890'da kaçarak geldiği İstanbul'da Hınçak komitesine katıldı, daha sonra Batum'da Taşnak Komitesine girdi. Nisan 1904'de başlayan Sasun isyanının askeri idarecisi idi. 1906 yılında Bulgaristan'a geçti. Balkan Harbi sırasında çetesıyla birlikte Türk-Müslüman ahaliye mezalimde bulundu. Birinci Dünya Harbi'nde Ruslarla birlikte Türk ordusuna karşı savaştı, katliamlarda bulundu. 2 Mart 1918'de Rus generali üniformasıyla Erzurum'a geldi. 4 Haziran 1918'de Türklerle Ermeniler arasında imzalanan Batum Antlaşmasına itiraz etti. Ona göre Ermenistan toprakları Erzurum, Van, Muş ve Bitlis bölgelerini içerisine almalıydı. Bu amaç doğrultusunda Şuşa'ya giren Antranik ve adamları, burada bulunan Türkleri katletti. 1'inci Azerbaycan Tümeni Komutanı Albay Cemil Cahit Bey komutasındaki Türk ordusu karşısında geri çekilmek zorunda kalan Antranik daha sonra 15 Mayıs 1919'da Batum'dan Paris'e geçti. 1919 yılı boyunca Londra, Paris ve Newyork'ta dolaşarak Türk topraklarında Büyük Ermenistan'ın kurulması için destek aradı. 1927 yılında Amerika Birleşik Devletlerinde öldü, Paris'te gömüldü. 200 yılında mezarı Erivan'a nakledilmiştir. bkz. Haluk Selvi, "Hangi Antranik", *2023 Dergisi*, S.12, Ankara, Nisan 2002, s. 30-35.

⁴⁸Mustafa Görürüylmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler*, Korza Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 336.

⁴⁹İsmail Berkok, *Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15.Fırka'nın Harekât ve Muharebeleri*, s.55.

⁵⁰Mustafa Budak, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", *Kafkas Araştırmaları IV*, İst. 1998, s.79.

⁵¹ *ATASE Arşivi*, BDH, K:3823, D: 23, F: 11.

⁵²W.E.D.Allen-Paul Muratoff, *1828-1921Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Gnkur.Basımevi, Ankara, 1966, s. 447.

⁵³ *ATASE Arşivi*, BDH, K:3823, D: 23, F: 78.

Aynı tarihlerde Kafkas İslam Ordusunun Karabağ'daki ileri harekâtı devam etmekte, Ermeniler kısmen teslim olmakta kısmen de dağlara ya da ormanlara firar etmekteydiler.⁵⁴ Karabağ Harekâtı sırasında Şuşa'ya sığınan 20 bin civarındaki Türk'ün Andranik komutasındaki Ermeni kuvvetlerinin eline geçmesi önlenmiş, Karabağ bölgesi Ermeni çetelerinden temizlendi.

Kafkaslarda bu gelişmeler yaşanırken, İstanbul'da Talat Paşa hükümeti istifa etti. Sadrazamlığa getirilen Ahmet İzzet Paşa, 9'uncu Ordu ve Kafkas İslam Ordusu Komutanlıklarına gönderdiği emirde, Karabağ harekâtının derhal durdurulmasını istedi. Yeni hükümet, Birinci Dünya Harbi'nin son günlerinde İtilaf Devletleriyle mütareke zemini aradığı için, Karabağ'daki askerî birliklerin çekilmesini gerekli görmüştü. Oysaki Türk birlikleri Karabağ'a girmemiş olsaydı, bölgede yaşayan Türkler, Ermeniler tarafından tamamen imha edileceklerdi.⁵⁵

Dağıstan Harekâtı ve Mondros Mütarekesi Sonrasında Türk Ordusunun Azerbaycan'ı Tahliyesi

Birinci Dünya Harbi sırasında Azerbaycan gibi Kuzey Kafkasya'nın halkları da Osmanlı Devletinden yardım beklemiş ve Dağıstan ve Çeçenler adına seçilen temsilcilerden oluşan bir heyet İstanbul'a gelerek Enver Paşa ile görüşmüşlerdi. Müteakiben 11 Mayıs 1918'de 'Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edilmişti. Ancak bu durum Sovyet Rusya'yı kızdırmış ve Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, 30 Mayıs 1918 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemali Bey'e protesto notası vermişti. Bununla birlikte Osmanlı Devleti Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ile 8 Haziran 1918'de bir Dostluk Antlaşması imzalayarak Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ne askerî yardımda bulunmayı ve dış tehditlerden (Rus Kazakları ve Bolşeviklerden) korumayı üzerine aldı. Nitekim bu antlaşmadan kısa bir süre önce Kuzey Kafkas Cumhuriyeti, Kazaklar ve Bolşeviklerin taarruzuna uğramış, Viladikafkas şehri Bolşeviklerin eline geçtiğinden merkez Nasran kasabasına taşınmıştı.⁵⁶

Nuri Paşa 11 Temmuz 1918 tarihinde Gence'den Enver Paşa'ya gönderdiği 'Ağabey' başlıklı ve 'Kardeşiniz' imzalı telgrafında eksikliklere dikkat çekmekte ve "Kuzey Kafkasya'ya tertip edilen kuvvetin gidemediğini işittiğini, bu kuvvetin şimdilik açık bulunan Karakilise, Delican üzerinden Gence'ye gelebileceğini, eğer askerî kıtalar gönderilmesi imkânı yoksa mürettep olan kadroları sevk etmelerini, kendi elinde bulunan fırkanın kadrosunu büyüttüğünü, ikmal efradının bulunduğu yerde kolaylıkla tedarik edildiğini, gerek Gence'de ve gerekse kuzey Kafkasya'da subaylara ihtiyaç duyulduğunu"⁵⁷ bahsettikten sonra, "subay ve eğitim verecek heyet, cephane, çok miktarda mavzer ve para"nın lazım olduğunu söylemekte ve bunlar temin olunduğu takdirde iyi netice verecek işlerin başarılabileceğini belirtmekteydi.⁵⁸

Kuzey Kafkas kuvvetleri 4 Ağustos'ta başlattıkları karşı taarruz ile on üç gün çarpıştıktan sonra Viladikafkas şehrini tekrar ele geçirdi. Fakat Kazak Albay Biçarekov'un kuvvetleriyle Bakü'den ayrılarak Derbent ve Petrovsk'a (Mahaçkale) gelmesi, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti için güneyden tehdit oluşturdu.⁵⁹ Bunun üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa, Kuzey Kafkasya'da bir askerî teşkilat oluşturmak üzere Yusuf İzzet Paşa'yı tayin etti. 16 Ağustos 1918'de İstanbul'dan ayrılan Yusuf İzzet Paşa, Kuzey Kafkasya'ya geçmeden önce Bakü'de Nuri Paşa ile görüştü.⁶⁰ Yapılan hazırlıklardan sonra 15'inci Piyade Tümeni Kuzey Kafkasya'daki harekâtına başladı.⁶¹ Harekâta katılan askerler arasından Bakü'nün zaptından sonra Nargin (Narkin) adasındaki esareten kurtulan 300 kadar askerde bulunuyordu.⁶² İlk olarak 6 Ekim 1918'de Derbent ele geçirildi.⁶³

Yusuf İzzet Paşa, yanında Kuzey Kafkasya Cumhurbaşkanı Abdülmecid Çermoyef olduğu halde 8 Ekim'de, Nuri Paşa da 12 Ekim 1918 günü Derbent'e geldi. 13 Ekim günü Nuri Paşa'nın da katıldığı bir törenle Derbent hükümet konağına Kuzey Kafkasya Cumhuriyetinin bayrağı çekildi ve hükümetin tesisi

⁵⁴ ATASE Arşivi, BDH, K:3823, D: 23, F: 56.

⁵⁵ Mustafa Görürüylmaz, a.g.e., s. 336-341.

⁵⁶ Nejdet Karaköse, a.g.e., s. 259.

⁵⁷ ATASE Arşivi, BDH, K:1857, D: 133, F: 1-24.

⁵⁸ ATASE Arşivi, K:1857, D: 133, F: 1-24a.

⁵⁹ Nejdet Karaköse, a.g.e., s. 259.

⁶⁰ ATASE Arşivi, K:1857, D: 133, F: 1-31.

⁶¹ Süleyman İzzet, *Büyük Harpte 15.Piyade Fırkasının Şimali Kafkasya'da Harekât ve Muharebeleri*, 103 Sayılı Askerî Mecmuanın Tarih Kısmı, Sayı:44, 1936, s.93.

⁶² ATASE Arşivi, K:3823, D: 25, F: 6-1. Nargin'den gelen 1291 esirden sağlam olanların sayısı 387 askerdir. Bunların 300'ü 107'nci Alay 3'üncü Tabura, 250 'si Hudut Alayına, 11'i Tayyare Müfrezesine verilmiştir. bkz. ATASE Arşivi, K:3823, D: 25, F: 6-2.

⁶³ ATASE Arşivi, K:3823, D: 23, F: 66.

resmen ilan edildi.⁶⁴ Ancak bu sırada Osmanlı Devleti Suriye ve Irak cephesinde İngilizlere karşı yürüttüğü mücadeleyi kaybetmiş, yenilgiyi kabul ederek mütareke için İtilaf Devletlerine başvurmuştu. Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi'nin çok ağır hükümlerinin Kafkasya ile ilgili olanları şöyleydi:

*“İran'ın kuzeybatı kısmındaki Osmanlı kuvvetlerinin derhal harpten evvelki hudut gerisine alınması hakkında evvelce verilmiş bulunan emrin yapılması, Maveraya-yı Kafkas'ın Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen boşaltılması emredilmiş olduğundan, diğer kısımları müttefikler tetkik ederek istediklerinde boşaltılması ve Maveraya-yı Kafkas demiryolları da dâhil tek mil demiryollarının İtilaf subay ve memurlarının idaresine bırakılması, İtilaf devletlerinin Batum ve Bakü'yü işgal edebilmeleri.”*⁶⁵

Öte yandan Sadrazam Ahmet İzzet Paşa da Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından önce 21 Ekim'de Kuzey Kafkas Ordu Komutanlığı'na gönderdiği şifre telgrafta *“müttefiklerle beraber bugün mağlup bir vaziyette kalarak şeref ve namus-ı millimize mugayir olmayarak gösterilecek şartlar ile sulh temennisinde buldukları”*nı belirttikten sonra sınırlar dışındaki İslamları koruma amacıyla yapılan faaliyetlerin ve şimdiye kadar Kafkasya'da İslam unsurlarına edilen yardımların devamına maalesef imkân kalmadığını söylemekteydi.⁶⁶

Bu durumda Kafkasya'daki kuvvetlerin geri çağırılması ihtimali doğduğundan Yusuf İzzet Paşa'nın derhal harekete geçerek Derbent kuzeyindeki düşman kuvvetlerini imha etmesi ve Mahaçkale'nin (Petrovsk) ele geçirilmesi gerekmektedir. Nitekim harekete geçen 15'inci Piyade Tümeni uzun süren muharebelerden sonra 8 Kasım'da Mahaçkale'yi ele geçirdi.⁶⁷ 6 Kasım günü yapılan muharebelerde yaralanan 15'inci Piyade Tümeni Komutanı Süleyman İzzet Bey'i ziyarete gelen Kuzey Kafkas Komutanı Yusuf İzzet Paşa, hükümetin İngilizlerle mütareke yaptığını, kabul edilen mütareke koşullarına göre, Brest-Litovsk Antlaşması dışında işgal edilen Kafkasya'daki kuvvetlerin geri çekileceğini bildirdi. Bu durumda bölgenin savunması yerli kuvvetlere bırakılacak, ancak Osmanlı askerlerinden isteyenler de bölgede kalabileceklerdi. Ancak Osmanlı hükümetince alınan 20 Kasım 1918 tarihli yeni bir kararla Kafkasya'da hiçbir Osmanlı askerinin kalmayacağı, buradaki kıtaların süratle bölgeyi terk etmeleri emredildi.

Bu karara uyularak 15'inci Piyade Tümeni, Derbent ve Mahaçkale istasyonlarından ayrıldı. Az sonra da 5'inci Piyade Tümeni Bakü'yü terk etti. Bu suretle Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'da gerçekleştirdiği askerî harekât sona erdi. Bakü 17 Kasım 1918 sabahı, Azerbaycan hükümetinin protestosuna rağmen İngilizler tarafından işgal edildi. Mondros Mütarekesi'nin 11 ve 15'inci maddeleri gereği Türk birliklerinin Kafkaslardan çekilmeleri gerekiyordu. Sonuçta Türk birliklerinin Dağıstan ve Azerbaycan'ı tahliye etmesi büyük zorluklar altında gerçekleşti ve Azerbaycan'ın tahliyesi 1919 Ocak ayı sonunda tamamlandı.⁶⁸

Azerbaycan'ın İşgali ve Dağlık Karabağ Bölgesinin Yaratılması (1920-1923)

Kafkasya'da üç cumhuriyetin (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) yeni ortaya çıktığı sırada, Karabağ'da yerleşen Ermeniler silahlanarak küçük askeri birlikler oluşturmuşlardı. Rumeli'de Türklere yaptığı işkencelerle ünlenen, Anadolu'da gerçekleştirdiği katliamlarla Ermeni gençlerin kahramanı haline gelen Antranik Ozanyan, Ermenilerin en hassas duygularını silaha dönüştürmüştü. Bu yüzden Karabağ çevresinde grup oluşturan ve Müslüman köylerine karşı silahlı saldırıda bulunan Ermeni gruplar, Antranik'e müracaatta bulunarak Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilmesini istemekteydiler. 23 Kasım 1919'da üç cumhuriyet arasında toprak sorununu çözümlmek için Azerbaycan ile Ermenistan arasında müzakereler başladığında Ermenistan tarafı kendi adlarına Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıma ve askeri birliklerini Zengezur'dan çıkarma sözü verdi. Ancak Ermeni askeri birliklerinin saldırıları durmadı, özellikle 19-20 Ocak 1920 tarihlerinde sınır boyunca Azerbaycan köy ve kasabaları Ermenilerin saldırılarına uğradı. Bu dönemde Zengezur'da 48 Türk köyü yakılmış, burada oturanlar öldürülmüş ya da evlerini terk etmek zorunda kalmışlardı.⁶⁹

1920'lerin başında Rusya'nın milletler politikası o zamanın Milletler Komiseri Joseph V.Stalin tarafından tanzim edildi. Bunun Aralık 1917 de yaratılışından 1924'te sona erişine kadar Stalin, Narkomnast

⁶⁴Süleyman İzzet, *a.g.e.*, s.93.

⁶⁵*Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, C.I, Genelkurmay ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 1962, s.56.

⁶⁶*Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s. 221-26.

⁶⁷ İsmail Berkok, *a.g.e.*,s. 81.

⁶⁸ Nejdet Karaköse, *a.g.e.* ,s.294.

⁶⁹ Aygün Attar, *a.g.e.*, s.77-78.

(Milletler Halk Komiserliği) Komiseri idi. Gürcistanlı olan Stalin bir anlamda devrimci çıraklığını Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de yeraltında yapmıştı. Stalin bu bölgede bir taraftan milli ilişkilerin karmaşıklığını doğrudan doğruya gözlemlerken diğer taraftan Türkler ve Ermeniler arasındaki şiddet hareketlerine ve Ruslara karşı olan derin kızgınlığın saptırılması için rekabeti sağlamak amacıyla çarlık ajanlarının ve polisin kullandığı metotlara şahit olmuştu. Stalin'in politikası iç savaş sırasında onun himayesinde olan Gürcü G.K.Orşonokidze ve Rus Bolşevik lider Sergey M.Kirov tarafından Kafkasya'da uygulandı.⁷⁰

Hiç şüphesiz, 1920 Mart ayının ortalarında Karabağ'da Ermeni kıyımının başlaması ve Azerbaycan Ordusunun Karabağ'a çağırılması önceden hazırlanmış planların sonucuydu. Nitekim 21 Nisan'da Sovyet Kafkas Cephesi Komutanlığının 11'inci Ordu ve Volga-Hazar donanmasına gönderdiği direktifte; Azerbaycan'ın asıl gücünün batı cephesinde meşgul olduğu belirtildikten sonra 27 Nisan'da Azerbaycan sınırını geçip beş gün zarfında Bakü planının yerine getirilmesi emrediliyordu. Her ne kadar 26 Nisan'da Ermenistan hükümeti bir barış imzalamaya ricası ile ortaya çıksa da çok geç kalınmış, Azerbaycan'ın geleceği artık Moskova'nın elindeydi. 28 Nisan'da Bakü işgal edilmiş, Rus orduları Kürdemir ve Yevlah'a kadar ilerlemişlerdi.⁷¹

Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920'de ele geçirilmesinden sonra Stalin Moskova'ya geri döndü ve Orşonokidze, Kavbüro, (Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi Kafkasya Bölge Bürosu) Komutanı olarak bırakıldı, Kirov ise yardımcısıydı. Kavbüro başlangıçta Kafkasya'daki çeşitli komünist kuruluşlar ile irtibat sağlamak için kurulmuştu. Kısa zaman içinde Kafkasya'da kurulmuş bağımsız cumhuriyetlerin yeniden ele geçirilmesinde koordinatör haline geldi. Artık bu görevin bitirilip yeni ele geçirilen bölgelerin denetimi gerekiyordu. Lenin, Azerbaycan'ın bütün dış ve iç politikasını yönlendirmesi için Orşonokidze'ye açık kart vermişti: Bu bölgenin petrol sahaları ve rafinerileri Kafkasya'nın en önemli ödülü idi.

Moskova'da Milletler Halk Komiserliğinin önemli ölçüde yeniden teşkilatlanmasını başlatan Stalin, üç yıl süresince bu komiserlikleri bir tür federal hükümetler haline getirdi. Rus olmayan milletler ancak Milletler Halk Komiserliği (Narkomnats) vasıtasıyla merkez hükümet ile irtibat kurabiliyordu. Kafkasya'da Lenin'in niyetlerine ve emirlerine doğrudan ters bile düşseler Orşonokidze Stalin'in politikasını yürütebiliyordu. Böylece Stalin'in üstünlüğü, teşkilatlandırması ve kontrolü milletler politikası üzerinde gerçekleşti. Orşonokidze her Cumhuriyetin ele geçirilişinde (Azerbaycan 27 Nisan 1920'de, Ermenistan Aralık 1920'de ve Gürcistan Nisan 1921'de) Kavbüro vasıtasıyla Kafkasya'nın kontrolünü bu sırada elinde tutmuştu. Üç cumhuriyetin bireysel Merkez Komitelerine danışmaksızın ve Gürcistan ile Azerbaycan'dan gelen sözlü muhalefete rağmen Mart 1922'de Kafkasya ötesi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federal Birliği'nin kuruluşu kararını verdi.

Aralık 1922 de Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi, bir Muhtar Dağlık Karabağ Bölgesi yaratma sorunu hakkında Orşonokidze'nin teklifini müzakere etti, ardından Karabağ işleri için bir komisyon kurulmasına karar verildi. Ancak bu komisyonda hiçbir Azerbaycan Türkü bulunmuyordu. Altı ay süreyle konuyu inceleyen komitenin tavsiyesi ile Rusların yönettiği Azerbaycan Komünist Partisi ve Azeri üyesi olmayan Merkez Komitenin hareketiyle Karabağ'ın hem dağlık hem de alçak kısımlarını tek bir idari ünite olarak ayrılmasına karar verildi ve Dağlık Karabağ bölgesi Azerbaycan hükümetinin doğrudan idaresinden alındı. 7 Temmuz 1923 tarihli kararla da *Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti (DKMV)* ilan edildi.⁷² Böylece Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920'de işgali ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıkılarak Sovyet yönetiminin kurulmasıyla birlikte Azerbaycan içerisinde zorla Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi oluşturulmuş oldu. Bu yapı oluşturulurken tarihi Karabağ bölgesinin tamamı değil sadece Ermeni nüfusun yoğun yaşadığı yerleşim birimleri esas alındı. Bu nedenle daha sonraki tartışmalarda, Ermenilerin çoğunluk teşkil ettiği bir Dağlık Karabağ'dan bahsedilmesi kolay olmuştur.⁷³ Nitekim 7 Temmuz 1923'te Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlanması ile Ermeniler bölgenin Ermenistan'a ait olduğu ve Ermenistan'da kalması gerektiği talepleriyle ortaya çıktılar.⁷⁴

⁷⁰ Nesrin Sarıahmetoğlu, *a.g.e.*, s.37

⁷¹ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1998, s.405.

⁷² Nesrin Sarıahmetoğlu, *a.g.e.*, s.37-41.

⁷³ Araz Aslanlı, "Kafkasya İçin Yürütülen Mücadele ve Karabağ Sorunu'nun Doğuşu", *Kanayan Yara Karabağ*, s.32-33. 1923 kararlarına göre DKMV tarihi Karabağ'ı kapsayan Azerbaycan'daki dağlık bölgeden çıkarılmıştı. Tarihi Karabağ kuzeyden güneye; Cevanşir, Şuşa, Cebrayıl ve Kubatlı'nın küçük bir bölümü, Zengezur kazasının eski bir parçasıdır. Bu dört bölge Ermeni Cumhuriyeti sınırına bitişiktir. DKMV ise bu sınırı yakındır. 1840'lardan beri olmakla beraber bir Ermeni mevcudiyetinin dağlık kısımlarında mevcut oluşu yeni bir bölge yaratılmasına esas olarak kullanılmıştır.bkz. Nesrin Sarıahmetoğlu, *a.g.e.*, s.41

⁷⁴ Nesrin Sarıahmetoğlu, *a.g.e.*, s.78.

İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Ortaya Çıkan Gelişmeler

İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) sona erdikten sonra Rusya'nın baskısı sonucu, Ermenistan topraklarında yaşayan Türklerin bir kısmının 1948 yılından başlayarak Azerbaycan'a getirilmesi ve Ermenistan'da boşaltılmış arazilere yurt dışında yaşayan Ermenilerin yerleştirilmesi öngörüldü. 1960'lı yıllarda Ermenistan'ın Türklerden temizlenme politikasının yeni dönemi başladı. Ermeniler 24 Nisan'ın sözde soykırım günü olarak kabul edilmesi için yoğun faaliyet gösterdiler. 1965'te Rusya'da yaşayan Ermeni aydınlarının çabaları sonucunda Sovyet Komünist Partisi tarafından "*Ermeni Soykırımının 50.Yıldönümü*"nü anma kararı çıkartıldı. Ermenilerin milli kahraman olarak tanıttıkları Türk düşmanı Antranik'in doğum günü de bu tarihe denk geliyordu. Bütün gazete ve dergilerde Antranik'e övgüler yağdıran makaleler yayımlandı. Moskova'nın onayını aldıktan sonra sözde Ermeni soykırımının 50.yıldönümü 24 Nisan 1965'te İrevan'da 400 bin kişinin katıldığı bir mitingle anıldı. Mitingde açılan pankartlarda, "*Batı Ermenistan (Anadolu) Bizim Olmalıdır*", "*Dağlık Karabağ Bizimdir*", "*Nahçıvan Ermenistan Toprağıdır*", "*Ermeniler!1915'in İntikamını Almak Zamanıdır, Birleşin*" pankartları vardı.

1970-1980 yılları arası, Sovyetler Birliği'nde Ermeni propagandasının alevlendiği dönem oldu.⁷⁵ Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilmesi taleplerini 1987 yılında toplu dilekçelerle gösteren Ermeniler, büyük Ermenistan hayallerini gerçekleştirmeyi düşünmekteydiler.⁷⁶ 18 Kasım 1987'de İrevan sokaklarında yapılan mitinglerde sadece Dağlık Karabağ'ın değil, Nahçıvan'ın da Ermenistan'a katılması sloganları duyulmaya başlandı. Müteakiben benzer mitingler Dağlık Karabağ Ermenileri tarafından yapılmaya başlandı.⁷⁷ Kökenleri daha eskilerde bulunmakla beraber Moskova yönetiminin de tetiklemesi ve yönlendirmesiyle 1988'de alevlenen Karabağ sorunu 1992'de savaşa dönüştü.⁷⁸

1 Aralık 1989'da Ermenistan Yüksek Sovyeti resmen Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirildiğini onayladı. Kendisini daha çok Moskova'ya karşı sorumlu bulan Sovyet Azerbaycan yönetiminin başında duran Abdülrahman Vezirov (*Cumhurbaşkanı*) -Ayaz Muttalibov (*Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi 1.Sekreteri*) -Elmira Kafarova (*Meclis Başkanı*) üçlüsü Azerbaycan Milli Savunma birliklerinin hazırlanmasını geciktirdikleri gibi, Bakü'de yapılan toplumsal protestolar karşısında gizlice Kızıl Ordu birliklerini Bakü'ye davet etti. Nitekim 20 Ocak gecesi birlikler Bakü'ye girdiler. Kısaca 20 Ocak 1990 tarihinde Bakü'de gerçekleştirilen "*Kanlı Ocak*" (*Ganlı Yanvar*) soykırımı, Moskova ile onun Bakü'de ki temsilcilerinin oyunuydu. Bakü'de Azeri toplumu sindirmeyi amaçlayan Ocak faciası, Dağlık Karabağ'da Ermenilerin önünü daha da açtı.⁷⁹

Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile birlikte bölge bir anda savaş rüzgârlarının estiği bir bölge durumuna geldi. Ermeniler 1992 yılının başından itibaren Karabağ'ın başkenti Stepanakert'ten (Hankendi) çıkarak saldırılara başladılar. Şuşa-Hocalı yolunun aşağısında kalan yerleşim yerlerini ele geçirdiler ve artık hedefleri, bölgenin havaalanı üssü olan Hocalı idi. 25 Şubat günü, saat 21.00 sularında Ermeni birlikleri, Hankendi'de konuşlanmış olan 366.Motorize Piyade Alayı'nın Rus askerleriyle birlikte Askeran ile Hankendi arasındaki Hocalı'ya girdiler.⁸⁰ Kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve hastalar bu saldırıdan sağ kurtulamadılar.

⁷⁵ Mahir Garibov, *a.g.e.*, s.161-164. Bu konuyla ilgili olarak SSCB Bakanlar Konseyi Azerbaycan'da kırsal alanların kullanımı, tarıma elverişli bölgelerin kurulması ve yurt dışında yaşayan Ermenilerin göç ettirilerek Ermenistan'dan göç eden Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları bölgelere yerleştirilmesi amacıyla 23 Aralık 1947 tarihli ve 4083 sayılı "*Ermenistan SSC'den köylülerin ve başka Azerbaycanlı ahalinin Azerbaycan SSC'nin Kür ve Aras ovalığına göç ettirilmesi hakkında*" ve 10 Mart 1948 tarihli ve 754 sayılı "*Göç ettirmenin şartları hakkında*" iki karar almıştır. SSCB Bakanlar Konseyinin kararı gereğince Azerbaycan Türklerinin üç aşamada – 10 bininin 1948'de, 40 bininin 1949'da, 50 bininin ise 1950'de göç etmesi gerekiyordu. Toplam 100 bin Azerbaycan Türkünün göç ettirilmesi planlanmıştı. Bu karara karşı Azerbaycan hükümetinden hiç kimse itiraz etmemiş, sadece Bakanlar Konseyi Başkanı Guliyev Molotov'a mektup yazarak Ermenistan'dan göç ettirilen Azerbaycan Türklerinin Kur, Aras ovalığına değil, coğrafi bakımdan onların yaşadıkları ortama daha uygun olan Azerbaycan'ın kuzey bölgelerine veya Bakü'ye yakın yerlere göç etmelerine izin verilmesini istemiştir. Ancak Guliyev'in bu mektubu cevapsız kalmış ve Azerbaycan hükümeti 14 Nisan 1948 tarih ve 455 sayılı kararı ile SSCB Bakanlar Konseyinin kararlarını uygulamaya koymuştur. bkz. Tuğrul Aliyev, "*Dağlık Karabağ Sorunu ve Uluslararası Örgütler*", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2006, s.18

⁷⁶ Nesrin Sarıahmetoğlu, *a.g.e.*, s.78.

⁷⁷ Mahir Garibov, *a.g.e.*, s.174-175.

⁷⁸ Levent Ünal, "*Tarihsel Gerçeklik Işığında Türkiye'nin Transkafkasya Politikası*", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.26, Bahar 2019, s.558. Bu savaşa doğrudan dâhil olmasa da Gürcistan aynı süreçte Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlık, Cavaheti'deki Ermeni azınlığın ise Ermenistan ile birleşme talepleriyle karşı karşıya kalmıştır. Ancak Azerbaycan'a yönelik saldırıları nedeniyle Ermenistan, Gürcistan Ermenilerinin taleplerini askıya almıştır. Abhazya ve Güney Osetya bağımsızlık taleplerini Gürcistan merkezi yönetimine karşı savaşa dönüştürmüştür. 1990'ların başlarında Tiflis yönetiminin askeri açıdan başarı kazanmaya ve toprak bütünlüğünü sağlamaya çok yakın olduğu dönemlerde Rusya askeri kuvvetlerinin sürece açık müdahalesi Gürcistan'ın yenilgisini kaçınılmaz kılmıştır. bkz. Levent Ünal, *a.g.m.*, s.558.

⁷⁹ Aygün Attar, *a.g.e.*, s.136-139.

⁸⁰ Fiona MacLachlan-Ian Peart, *Hocalı Bir Savaş Suçu Tanıklık*, Teas Yayınları, İstanbul, s.177.

Hocalı'nın Kaladeresi denilen mevkiinde yaşayan Meshet (Ahıska) Türkleri de evlerinde yakılmak suretiyle öldürüldüler. Sağ kalanlar Askeran-Ketik arasında ablukaya alınarak kurşuna dizildi.⁸¹ Buranın seçilmesi tesadüf değildi, şehir yeri itibarıyla önemli bir stratejik noktaydı. Ağdam-Şuşa ve Askeran-Hankendi yollarının geçtiği bir kavşak olmasının dışında o bölgedeki tek havaalanı da buradaydı.⁸² Söz konusu askeri havaalanı, Dağlık Karabağ'a gidecek olan askeri teçhizatın nakledilmesinde büyük kolaylık sağlayacaktı.⁸³

Gazeteci Cengiz Mustafayev Hocalı soykırımını şöyle anlatıyor: "...Yüzlerce insan cenazesi...Çoğu yakın mesafeden kafası taranarak öldürülmüş, iki yaşından on beş yaşına kadar olan çocuk, kadın ve ihtiyar cesetleri...cesetlerin durumundan da anlaşılıyor ki karşı koyamamış, kaçmaya yeltenmemişlerdir. Onlar, Ermeniler tarafından son derece soğukkanlılıkla, vahşilikle katledilmişlerdir..." Cengiz Mustafayev, savaş bölgelerinin görüntü çekimlerini yaparken, Ermenilerce şehit edilecektir. Daha sonra savaş sırasındaki diğer başarıları da dikkate alınarak kendisine "Milli Kahraman" unvanı verilmiştir.⁸⁴

1993 yılına gelindiğinde Karabağ'ın yanı sıra diğer Azerbaycan topraklarının da bir bölümü Ermenilerce işgal edilmiş durumdaydı. 1993 yılında iki devlet arasındaki problemleri çözmek için AGİK (*Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı/Teşkilatı*) çerçevesinde 11 üyeli bir Minsk Grubu oluşturuldu, ancak bu grubun çabaları sonuç vermedi. Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmalar, 1994 yılına kadar devam etti. 12 Mayıs 1994 tarihinde taraflar ateşkes ilan etti. Taraflar soruna siyasi bir çözüm bir çözüm bulmak için görüşmeler de olumlu bir sonuç alınmadı.⁸⁵

Sonuç

Rusların Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği döneminden itibaren Kafkasya siyasetinin temelini, Kafkasya'nın Türksüzleştirilmesi ve Müslümanlaştırılması politikası teşkil eder. Dolayısıyla bu politika Ermenilerin Kafkasya'daki yayılcı siyasetine hizmet etmiştir.⁸⁶ 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti bağımsızlığına gerçek manada Türk Ordusu'nun (*Kafkas İslam Ordusu*) Azerbaycan topraklarını işgalden kurtarmasıyla kavuşmuştur. Birinci Dünya Savaşının sonuna yaklaşıldığı bir dönemde zorlu bir mücadelenin ürünü olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, uzun süre yaşayamamış, 23 aylık bir bağımsızlık döneminden sonra 27 Nisan 1920'de yeniden Rus işgaline maruz kalmıştır.⁸⁷ Her yönüyle pek çok dramı içinde barındıran Karabağ sorunu insan hakları Ermeniler tarafından ihlal edilmiştir. Dağlık Karabağ sorunu sebebiyle Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının yaklaşık beşte biri işgal edilmiş, ülke genelinde yaklaşık her sekiz kişiden biri göçmen veya göçmen durumuna düşmüş, 20 bin kişi ölmüş, 50 bin kişi yaralanmış veya sakat kalmış ve yaklaşık 5000 kişi kaybolmuştur. Azerbaycan'a karşı gerçekleşen saldırı, hem işgal altındaki topraklarda ve hem de Ermenistan'da, Azerbaycan'ın kültürel mirasına ciddi hasar vermiştir.⁸⁸ Karabağ Savaşının en kanlı bölümü Hocalı'da yaşananlar olmuştur. Sivil halkı hedef alması dolayısıyla "Hocalı Soykırımı" şeklinde ifade edilir.

Sonuç olarak tarihte Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi sürecine bakıldığında Azerbaycan halkının çok ağır bedeller ödediği görülür. Bunlardan biri de 1990 yılının 20 Ocak günü Bakü'de yaşanan katliam olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde zayıflayan devlet yapısındaki boşluktan ve Sovyet yönetiminin kendilerini desteklemesinden cesaret alan Ermeniler, Azerbaycan toprakları üzerindeki emellerini gerçekleştirmek arzusuyla büyük çaplı faaliyetlere girişmişlerdir. 1 Aralık 1989'da Ermenistan Sovyetinin, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan ile birleştirildiğini onaylaması karşısında alınan bu kararı protesto etmek isteyen Türkler 10 Ocak günü Bakü Özgürlük Meydanında (Azatlık Meydanı) toplanarak haklı davalarını tüm dünyaya duyurmak istemişlerdi. Ancak Sovyet Azerbaycan yönetiminin Moskova'dan askeri destek talep etmesi ve bunun üzerine 20 Ocak gecesi Sovyet ordu birliklerinin Bakü'ye girmesi neticesinde yaşanan katliam sırasında çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Bu insanlık dışı uygulama karşısında Azerbaycan yönetiminin seyirci kalması son derece düşündürücüdür.

Uluslararası hukuk açısından bakıldığında, söz konusu katliamın İnsanlığa Karşı İşlenmiş Suçlar kapsamına dâhil edilmesinin uygun olacağı değerlendirilmektedir.

⁸¹ Nesrin Sarıahmetoğlu, *a.g.e.*, s.83.

⁸² Fiona MacLachlan-Ian Peart, *a.g.e.*, s.177-178.

⁸³ Nesrin Sarıahmetoğlu, *a.g.e.*, s.83.

⁸⁴ Hanım Halilova, *Ebulfez Elçibey İle Bağımsızlığa Giden Yol*, Töre Devlet Yayınevi, İstanbul, 2017, s.211-212.

⁸⁵ Süleyman Sırrı Terzioğlu, "Loizidou-Türkiye Davası ve Dağlık Karabağ Sorunu, *Kanayan Yara Karabağ*, s.168-169.

⁸⁶ Ümit Nazmi Hazır, "Karabağ'ın İşgali Sorunu ve Yansımaları", *Kanayan Yara Karabağ*, s.123.

⁸⁷ F.Rezzan Ünalp, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesine Kadar Olan Süreçte Kafkas İslam Ordusu'nun Gence ve Bakü Harekati", *VIII.Uluslararası Atatürk Kongresi*, I.Cilt, ATAM Yayınları, Ankara, 2017, s.287.

⁸⁸ Güngör Yavuzaslan, "Karabağ Sorunu Çerçevesinde İnsan Hakları İhlalleri (1990-1994) Üzerine Bir Değerlendirme", *Kanayan Yara Karabağ*, s.160-161,

KAYNAKLAR

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Arşivi.

Aliyev, Tuğrul, "Dağlık Karabağ Sorunu ve Uluslararası Örgütler", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2006,

Aslanlı, Araz, "Kafkasya İçin Yürütülen Mücadele ve Karabağ Sorunu'nun Doğuşu", *Kanayan Yara Karabağ*, der. Bahadır Bumin Özarslan, Astana Yayınları, Ankara, 2016.

Attar, Aygün, "Birinci Cihan Savaşı ve Sonrası Türkiye'nin Kafkas Politikası", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003.

Attar, Aygün, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, ATAM Yayınları, Ankara, 2005.

Bal, Halil, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Berkok, İsmail, *Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15.Fırka'nın Harekât ve Muharebeleri*, İstanbul Askeri Matbaası, 1934.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı, Cilt:II/II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

Bolat, Gökhan, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Rapora Göre I.Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı/Middle East Special Issue, 2010.

Budak, Mustafa, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", *Kafkas Araştırmaları IV*, İstanbul, 1998.

Çakmak, Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2005.

Çolak, Mustafa, "Osmanlı-Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi", *History Studies*, Volume 6, Issue 1, January (Ocak) 2014.

Devlet,Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

Garibov, Mahir, *XX. Yüzyılda Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ Sorunu*, ATAM Yayınları, Ankara, 2017.

Görüryılmaz, Mustafa, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler*, Korza Yayıncılık, Ankara, 2009.

Halilova, Hanım, *Ebulfez Elçibey İle Bağımsızlığa Giden Yol*, Töre Devlet Yayınevi, İstanbul, 2014.

Hazır, Ümit Nazmi, "Karabağ'ın İşgali Sorunu ve Yansımaları", *Kanayan Yara Karabağ*, der. Bahadır Bumin Özarslan, Astana Yayınları, Ankara, 2016.

İzzetgil, Elşan, Dağlık Karabağ'daki Fiili Durum Karşısında Azerbaycan'ın Ermenistan'a Kuvvet Kullanma Hakkı ve Siyasi Engeller", *Kanayan Yara Karabağ*, der. Bahadır Bumin Özarslan, Astana Yayınları, Ankara, 2016.

Karaköse, Nejdet, *Nuri Paşa*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2012.

Karaköse, Nejdet, "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sovyet Özerk Yönetimine Kadar Karabağ'da Meydana Gelen Siyasi ve Askeri Gelişmeler", *Kanayan Yara Karabağ*, der. Bahadır Bumin Özarslan, Astana Yayınları, Ankara, 2016.

Kılıç, Selami, "Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya'daki Bazı Askerî ve Siyasi Gelişmeler", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, s. 2003.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Larcher, Maurice, *Kafkas Harekâtı*, çev. Can Kapyalı, Omnia Yayınları, İstanbul, 2010.

MacLachlan Fiona - Ian Peart, *Hocalı Bir Savaş Suçuna Tanıklık*, Teas Yayınları, İstanbul,2017.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1998.

- Metin, Barış, *Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012.
- Neciyev, Elçin, *Kafkaslarda Türk Katliamı*, Emre Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ortaylı, İlber, "XIX. Asırda Kafkasya ve Rusya", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003.
- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 131, İstanbul, 2013.
- Öztürk, Mustafa, "Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003.
- Sarı, Mustafa, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Sariahmetoğlu, Nesrin, *Karabağ*, IQ Yayınları, İstanbul, 2011.
- Selvi, Haluk, Hangi Antranik, *2023 Dergisi*, S.12, Ankara, Nisan 2002.
- Shaw, J.Stanford, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu- Ermeniler*, çev. Şadi Dinlenç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.
- Süleyman İzzet, *Büyük Harpte 15.Piyade Fırkasının Şimali Kafkasya'da Harekât ve Muharebeleri*, 103 Sayılı Askerî Mecmuanın Tarih Kısmı, Sayı:44, İstanbul Askeri Matbaa, 1936.
- Şimşir, N. Bilal, *Azerbaycan*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011.
- Terzioğlu, Süleyman Sırrı, "Loizidou-Türkiye Davası ve Dağlık Karabağ Sorunu", *Kanayan Yara Karabağ*, der. Bahadır Bumin Özarslan, Astana Yayınları, Ankara, 2016.
- Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, C.I, Genelkurmay ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 1962.
- Türker, Rüştü, Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5'nci Kafkas Tümeni, Genelkurmay ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2006.
- Ünal, Levent , "Tarihsel Gerçeklik Işığında Türkiye'nin Transkafkasya Politikası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.26, Bahar 2019.
- Ünalp, F.Rezzan, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesine Kadar Olan Süreçte Kafkas İslam Ordusu'nun Gence ve Bakü Harekatı", *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi*, I.Cilt, ATAM Yayınları, Ankara, 2017.
- W.E.D. Allen-Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.
- Yavuzaslan, Güngör, "Karabağ Sorunu Çerçevesinde İnsan Hakları İhlalleri (1990-1994) Üzerine Bir Değerlendirme", *Kanayan Yara Karabağ*, der. Bahadır Bumin Özarslan, Astana Yayınları, Ankara, 2016.
- Yel, Selma, *Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri*, ATAM Yayınları, Ankara, 2002.
- Yüceer, Nasır, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Genelkurmay ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2002.